

Bardach, Juliusz

Statuty litewskie w Koronie Królestwa Polskiego

Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego 4, 17-28

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Juliusz Bardach

Statuty litewskie w Koronie Królestwa Polskiego

Litauische Statuten in der Krone des Polnischen Königsreiches

- 1. Statuty litewskie w historiografii prawniczej. 2. Wpływ Statutów na praktykę sądownictwa krajów ościennych. 3. III Statut litewski w Koronie. 4. III Statut w kompendiach prawników polskich. 5. Bezpośrednia recepcja przepisów III Statutu. 6. Znaczenie III Statutu w rozwoju polskiego prawa. 7. Wpływ Statutów litewskich na prawodawstwo polskie w XVIII w. 8. III Statut po upadku Rzeczypospolitej.

- 1. Litauische Statuten in der juristischen Historiografie. 2. Der Einfluß der Statuten auf die Gerichtspraxis der Nachbarländer. 3. Das III litauische Statut in der Krone. 4. Das III Statut in den Compendien der polnischen Juristen. 5. Direkte Rezeption der Gesetze des III Statutes. 6. Bedeutung des III Statutes für die Entwicklung polnisches Rechtes. 7. Der Einfluß der litauischen Statuten auf polnische Gesetzgebung im XVIII Jahrhundert. 8. Das III Statut nach dem Verfall der polnisch-litauischen Commonwaelth.

1. Znaczenie Statutów litewskich dla prawa koronnego i jego praktyki doceniała od początku polska historiografia prawnicza¹. Uznawany za pierwszego historyka prawa Tadeusz Czacki zatytułował swoje podstawowe dzieło *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy w 1529 roku* (t. 2: 1800–1801)². Eksponował on, szerzej niż określał to tytuł, w przedstawieniu pracy Rzeczypospolitej Obojga Narodów prawo litewskie, któremu przyznawał priorytet w stosunku do prawa koronnego. T. Czacki nie ograniczył się do I Statutu, ale sięgnął też porównawczo, do dwóch następnych. Odróżniał on trzy odrębne Statuty, kwestionując ujmowanie ich jako kolejne redakcje jednego pomnika prawa. Stanowisko to podzieliła, choć nie bez wyjątków, późniejsza nauka histo-

¹ Pierwszy zarys tematu był przedmiotem referatu autora tego tekstu na konferencji w Wilnie w 1988 r. z okazji 400-lecia III Statutu litewskiego. Został on opublikowany w języku litewskim pt. *Lietuvos Statutas Lenkijoje, [w:] 1588 metų trečiasis Lietuvos Statutas*, Vilnius 1989, s. 17–27.

² Wydanie 2, Kraków 1861; wydanie fotoffsetowe (z wydania 1), Warszawa 1987.

rycznoprawna³. Podsumowując jej dorobek, Stefan Ehrenkreutz na VI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Wilnie we wrześniu 1935 r. ponownie stwierdzał, że *każdy z tych Statutów stanowi dla siebie zamkniętą całość*⁴.

W tym miejscu zajmiemy się przede wszystkim III Statutem litewskim wprowadzonym w życie w roku 1588 i opublikowanym w tymże roku drukiem w ruskim (starobiałoruskim) oryginale, a następnie w 1614 r. w polskim przekładzie. Był III Statut najdoskonalszą kodyfikacją, na jaką zdobyto się na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Toteż pozostawał on jako prawo obowiązujące na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa aż po rok 1840, kiedy cesarz Mikołaj I uchylił jego moc obowiązującą, wprowadzając w to miejsce prawo rosyjskie⁵.

Tekst III Statutu w polskim przekładzie, kilkakrotnie przedrukowywanym i uzupełnianym o postanowienia późniejszych konstytucji sejmów walnych Rzeczypospolitej Obojga Narodów, regulował nie tylko życie prawne ziem Litwy i Białorusi, ale znalazł też zastosowanie w praktyce prawnej ziem ruskich i polskich Korony Królestwa Polskiego. To właśnie będzie przedmiotem naszego zainteresowania.

Już w połowie XIX w. Waclaw Aleksander Maciejowski w syntetycznym skrócie ocenił miejsce III Statutu w prawodawstwie europejskim i metaforycznie określił jego wzajemny do sąsiednich systemów prawnych stosunek. Pisał on: *Wielkim jak na swój wiek pomnikiem prawodawstwa jest litewski Statut i taki, jakiego ówczesna Europa nie posiadała. Jest jakby rośliną, która krzewiących się obok drzewek przyciągnąwszy do siebie soki, nimi się zapomogła, a przerobiwszy je w sobie, oddała je znowu jako lepsze pożywniejsze*⁶.

Zwróćmy tu uwagę na dwa akcenty. Pierwszy – to podkreślenie wzajemnego oddziaływania, określanego dziś jako inkulturacja w przeciwieństwie do akulturacji, która jest formą wpływów jednostronnych. Drugi – to wysoka ocena Statutu litewskiego (domyślnie III), którego oddziaływania na kraje sąsiednie był Maciejowski w pełni świadom.

Na przełomie XIX i XX stulecia w nauce polskiej zaznaczył się prąd, który nie negując walorów Statutów litewskich, jako wybitnych osiągnięć kultury prawniczej, zaliczał je do prawa polskiego. Tak postąpił w szczególności Franciszek Piekosiński, choć wyróżniał w nim prawo koronne i prawo

³ Jej poglądy w XIX i pierwszym dwudziestolecu XX w. obszernie przedstawił S. Ehrenkreutz, *Stan badań nad Statutami litewskimi*, Ateneum Wileńskie, t. II, 1924, s. 289–349.

⁴ S. Ehrenkreutz, *Zagadnienie wpływu prawa rzymskiego na Statuty litewskie*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 roku*, t. I, Referaty, Lwów 1935, s. 193–194.

⁵ J. Bardach, *Statuty litewskie w ich kręgu prawno-kulturowym*, [w:] *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 39–71.

⁶ M. Maciejowski, *Historia prawodawstw słowiańskich*, t. I, wyd. 2, Warszawa 1856, s. 207.

litewskie⁷. Ten wydawca tekstu łacińskiego i przekładu polskiego II Statutu z 1566 r. oryginał ruski tej kodyfikacji w ogóle pominął⁸. W obronie jego przed krytyką ukraińskiego historyka, wystąpił Oswald Balzer w polemicznym artykule zatytułowanym: *Profesor Piekosiński i Statuty litewskie...* (1907). O. Balzer podzielił ogół norm zawartych w Statutach na polskie i niepolskie. Taki podział miał pozwolić, jego zdaniem, na ukazanie, że są *całe działy prawa, przeważnie według modły polskiej urządzone*. Należały tu przepisy dotyczące organizacji naczelnych i lokalnych władz państwowych, organizacji sądów, także prawo cywilne i procesowe. *W ten sposób* – pisał Balzer – *wiele dziedzin prawa obowiązującego na Litwie zostało jak gdyby zdobytych przez prawo polskie*. Uznając, że na Statuty litewskie złożyły się elementy różnorodne, bo polskie, litewskie, ruskie i niemieckie, O. Balzer podkreślał, że rolę decydującą odgrywał element polski, bowiem to *on je sprzęga wszystkie w jednolitą organiczną całość*. [...] *Możemy w tym sensie nazwać Statuty litewskie pomnikami prawa polskiego*⁹. Intencją O. Balzera było podkreślenie wyższości prawa polskiego. Niewątpliwy wpływ tego ostatniego na organizację systemu administracyjnego i urzędów, po części i sądownictwa, rozciągał O. Balzer i na prawo sądowe. Jednak tu – gdy chodzi o wpływy – należało mówić raczej o oddziaływaniu uczonego prawa, gdyż w całości przedstawiają się Statuty litewskie jako rezultat złożonej twórczości kodyfikacyjnej dokonywanej w wieloetnicznym środowisku prawniczym Wielkiego Księstwa doby Odrodzenia. Ich podstawowym założeniem było doskonalenie systemu prawa Litwy historycznej. Dlatego też należy uznać je za oryginalny, własny wkład kodyfikacyjnej myśli Wielkiego Księstwa Litewskiego, więcej – za historyczne osiągnięcie.

2. Wysoki poziom litewskich kodyfikacji docenili rychło wszyscy sąsiedzi Wielkiego Księstwa. Najwcześniej, bo już w stosunku do II Statutu, dały temu wyraz społeczności szlacheckie Wołynia, Kijowszczyzny i Podola (województwa braclawskiego), które po inkorporacji do Korony Królestwa na sejmie lubelskim 1569 r. zastrzegły, że prawem obowiązującym pozostanie nadal II Statut litewski, zwany odtąd potocznie Statutem wołyńskim,

⁷ F. Piekosiński, *Statut litewski, cz. I*, RAU. WH-F [Kraków] 1899, t. XXXIX, s. 166.

⁸ AKP AU [Kraków] 1900, t. VII. Ruski tekst II Statutu opublikowany we Wriemienniku Moskowskiego Obszczestwa Ljubitielej Driewnostiej Rossijskich, t. XXIII, w 1855 r., o czym Ulanowski nie wiedział, był w istocie Statutem wołyńskim. Wskazuje na to m. in. nota przy rozdziale III *O obronie ziemskiej*, że nie jest obowiązujący. Znana jest też osoba kopisty. Był nim Wasyl Uowicz pisarz grodzki i syndyk kijowski w pierwszej połowie XVII w. Egzemplarz należał do Biblioteki Załuskich (Catalogus cod. mns. 1752, p. 68 N 213). Tekst został wydany z licznymi błędami, które nie wiemy komu przypisać – kopiście czy wydawcy.

⁹ Przedruk [w:] O. Balzer, *Przygodne słowa 1886–1911*, Lwów 1912, s. 183–197, zwłaszcza s. 190–196.

w odróżnieniu od III Statutu litewskiego z 1588 r.¹⁰ Pozostaje do zbadania, kiedy zaczęto z niego korzystać jako prawa posiłkowego w sądach koronnych, a także, jaką rolę odegrał tu Trybunał Koronny, który (po likwidacji istniejącego krótko Trybunału Łuckiego) na sesjach w Lublinie rozpatrywał sprawy województw ukraińskich, rządzących się II Statutem. Należy sądzić, że mnożące się polskie rękopiśmienne przekłady II Statutu (na znanych nauce 58 egzemplarzy, aż 40 jest w wersji polskiej)¹¹ były również rezultatem zainteresowania tyluż deputatów Trybunału, co i skupionej wokół niego palestry.

Jeśli uprawniona jest hipoteza, że początki wpływu prawa litewskiego na praktykę sądów koronnych łączą się ze znajomością II Statutu, to nie ulega wątpliwości, że upowszechnienie znajomości prawa litewskiego łączy się z publikacją w precyzyjnym polskim przekładzie z 1614 r. III Statutu. To i następne polskie wydania zbliżyły prawo litewskie do praktyki i spowodowały, że w XVII w. stało się ono prawem posiłkowym w sądach koronnych. Przemysław Dąbkowski, nota bene uczeń O. Balzera, podkreślał, że prawo litewskie było prawem posiłkowym w sądach koronnych w XVII i XVIII w., a to dzięki temu, że III Statut stanowił *zbiór praw wyczerpujący i jak na swoje czasy doskonały*¹². Jeszcze dalej poszedł w tym kierunku profesor prawa karnego również Uniwersytetu Lwowskiego Juliusz Makarewicz. Wykorzystując teksty dawnych polskich pisarzy prawnych, stwierdzał, że III Statut był stosowany w Polsce nie tylko jako prawo posiłkowe, ale że w XVIII w. wytworzyło się przekonanie, i stanowi on drugi, równorzędny z koronnym, obowiązujący system prawa¹³. Czy tak daleko posunięta promocja prawa litewskiego w Polsce była uzasadniona? Należy uznać za dowiedzione stosowanie prawa litewskiego jako posiłkowego. Przyczyny tego zjawiska zostały wyjaśnione przez naukę. Mianowicie, wobec nieskodyfikowania polskiego prawa ziemskiego – które poza procedurą sądową (*Formula Processus* – 1523) pozostało w znacznej mierze prawem zwyczajowym, unormowanym tylko w części przez królewskie Statuty i konstytucje sejmowe – w prawie sądowym Korony występowały liczne luki, sprzeczności lub niejasności. W tej sytuacji istnienie nowoczesnej, wysoko cenionej kodyfikacji w sfederowanym Wielkim Księstwie Litewskim, do tego znanej w polskim przekładzie, wielokrotnie wydawanym drukiem, więc łatwo dostępnym, zachęcało do korzystania z III Statutu, gdy brak

¹⁰ O Statucie wołyńskim wiemy dotąd niewiele. Krótko o nim B. Ulanowski we wstępie do Wydania II Statutu, AKP, t. VII, s. V–VI, i S. Kutrzeba, *Historia źródeł*, t. II, Kraków 1926, s. 79 n.

¹¹ V. Raudeliūnas, *Antrojo [1566] Lietuvos Statuto nuorašai*, [w:] *Teisisinių institutų Raida Lietuvoje XIV–XIX a. Teisės istorijos studijos II*, Vilnius 1981, s. 6–30.

¹² P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. I, Lwów 1910, s. 6.

¹³ J. Makarewicz, *Polskie prawo karne. Część ogólna*, Lwów 1919, s. 18–19.

było odpowiedniej normy w prawie polskim, lub gdy była ona niejasna czy przestarzała.

Próbie syntetycznego ujęcia stanu badań podjął na VI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich we wrześniu 1935 r. Wojciech Hejnosz w referacie, którego tytuł brzmiał: *Statuty litewskie a prawo polskie*. Najpierw z ukłonem przed pamięcią swego mistrza Oswalda Balzera stwierdził, że według *communis opinio* polskich badaczy *Statut litewski to polski pomnik prawodawczy*, ale zaraz potem zastrzegł się, że przez prawo polskie rozumie on prawo na terenie całej Rzeczypospolitej. *Gdy natomiast weźmie się pod uwagę – wywodził dalej – prawo polskie sensu strictiori, tzn. jako prawo ziemskie koronne, to już trudno byłoby uważać Statut za pomnik tego prawa. W takim razie można by mówić już tylko o wzajemnym stosunku [...] ściśle mówiąc, o wpływie, jaki najpierw to prawo na Statut, względnie na poszczególne jego redakcje wywarło, a następnie także o późniejszym oddziaływaniu Statutu na rozwój prawa polskiego*¹⁴. To wyważone stanowisko daleko odbiegało od wstępnej deklaracji.

3. Badania nad zakresem stosowania III Statutu w Koronie zostały zaledwie zapoczątkowane. Przede wszystkim należy rozróżnić, kiedy w praktyce Trybunału Koronnego stosowano prawo litewskie jako jedynie obowiązujące, a kiedy jako posiłkowe. W tej pierwszej kategorii spraw odnoszących się do województw ukraińskich wymaga zbadania zagadnienie, jak przebiegało w praktyce zastąpienie nie uchylonego nigdy, więc formalnie obowiązującego, Statutu II (wołyńskiego) Statutem litewskim. Że dobą krytyczną były lata trzydzieste i czterdzieste wskazywać się zdaje konstytucja 1647 r. uchwalona przez sejm walny na prośbę szlachty wołyńskiej. Przewidywała ona wydanie drukiem na jej koszt oryginalnego tekstu Statutu wołyńskiego¹⁵, do czego jednak nie doszło. Można sądzić, że uchwała ta stanowiła próbę utrzymania obowiązującego Statutu wołyńskiego w obliczu ekspansji III Statutu w praktyce. Zakończyła się ona niepowodzeniem i w drugiej połowie XVII w. III Statut na Ukrainie wyparł Statut wołyński. Można o tym sądzić na razie na podstawie ułamkowych badań praktyki, jak akty księgi sądu miejskiego (ratuszowego) miasta Łochwicy z lat 1653–1683¹⁶. W tej dobie Łochwica wchodziła w skład tzw. Ukrainy hetmańskiej. Jej organizacja terytorialna była oparta na okręgach pułkowych i na niższym szczeblu secinnym. Łochwica była miastem secinnym. Na ogólną liczbę 214 wpisów

¹⁴ W. Hejnosz, *Statuty litewskie a prawo polskie*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu...*, t. I, s. 199–200.

¹⁵ VL, t. IV, s. 117 (wydanie J. Ohryzki, Petersburg 1859, t. IV, s. 59), punkt 52.

¹⁶ A. Zakrzewski, recenzja z: *Łochwicka ratuszna kniha druhoj połowiny XVII st.*, (Kijów 1986, ss. 222), CPH 1989, t. XLI, z. 1, s. 177–178.

61 razy powołano różne artykuły III Statutu, jeden raz prawo niemieckie (Sakson), ani razu natomiast nie ma powołania na Statut wołyński. Są dwa powołania na Statut koronny, ale z analizy tekstu wynika, że sądowi chodziło w istocie o Statut litewski. Można sądzić, że określenie „Statut koronny” przez sąd na formalnie podległej carowi moskiewskiemu hetmańskiej Ukrainie mogło oznaczać stosowanie Statutu wołyńskiego, znanego głównie – jak wiemy – z przekładów polskich, obowiązującego na ziemiach prawobrzeżnej Ukrainy wchodzącej w skład Korony Królestwa Polskiego. Podsumowując można powiedzieć, że w drugiej połowie XVII w. III Statut litewski stanowił *de facto* prawo obowiązujące na ziemiach zarówno lewobrzeżnej, jak i prawobrzeżnej Ukrainy, oraz prawo posiłkowe na pozostałych ziemiach Królestwa Polskiego.

4. Wiedzę o roli prawa litewskiego w Koronie należy uzupełnić o niezauważoną dotąd przez historyków prawa twórczość Augustyna Kołudzkiego (zm. 1720) – sędziego ziemskiego inowrocławskiego. Był on autorem dwutomowego dzieła o łacińskim tytule: *Promptuarium legum et constitutionum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*¹⁷ wydane dwukrotnie w latach 1695 i 1697 w Poznaniu. Tom pierwszy obejmował prawo koronne, drugi – litewskie. W rok później Kołudzki wydał już tylko tom drugi jako osobny druk pod polskim tytułem: *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Jego materie obejmujące również konstytucje uchwalone po 1588 r., a dotyczące przedmiotów regulowanych przez Statut, były ułożone według treści w siedmiu rozdziałach¹⁸. Zapotrzebowanie na ten tekst było widocznie większe niż na dwutomowe dzieło obejmujące łącznie prawo koronne i litewskie, skoro dodatkowo wydano go osobno. Można sądzić, że w Koronie istniało zapotrzebowanie na *Promptuarium Legum Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, gdy na Litwie wystarczała znajomość tylko systemu prawa litewskiego, bo znajomość prawa koronnego była dla praktyków Wielkiego Księstwa bezużyteczną. Można by to również tłumaczyć tym, że w miarę upowszechnienia prawa litewskiego jako posiłkowego prawnicy polscy odczuwali potrzebę uzupełnienia swoich księgozbiorów o podręczną księgę o III Statucie. Zainteresowanie dziełami A. Kołudzkiego świadczy dowodnie, że u schyłku XVII w. prawo litewskie weszło na trwałe do prawniczej praktyki polskiej.

Dowodem na to jest wydane tuż potem dobrze znane literaturze dzieło Mikołaja Zalasowskiego *Ius Regni Poloniae* (t. I – 1699, t. II – 1703). W podtytule autor wskazał, że system prawny Królestwa Polskiego był

¹⁷ K. Estreicher, *Bibliografia polska XV–XVIII w.*, t. XIX, Kraków 1903, s. 430–431.

¹⁸ Egzemplarz tego dzieła A. Kołudzkiego znajduje się w bibliotece filii Muzeum Narodowego w Nieborowie, sygn. 363.

ex statutis, constitutionibus eiusdem Regni et M(agni) D(ucatu) L(ithuaniae) collectum et addicioibus ex iure civili romano, canonico, saxonico etc. illustratum. Jak stąd wynika – i co potwierdza również analiza treści dzieła – Zalasowski uważał prawo litewskie za prawo stosowane w Królestwie Polskim, podczas gdy inne prawa były powoływane dodatkowo dla uzupełnienia wiedzy o przedstawianych instytucjach prawnych. Dlatego też Zalasowski prezentował normy Statutu szczegółowo, najczęściej *in extenso*, gdy postanowienia *Korektury pruskiej* streszczał własnymi słowami, wskazując na ich związek z prawem chełmińskim¹⁹. Już przed półtora wiekiem R. Hube w swojej młodzieńczej pracy (z 1830 r.) zwrócił uwagę, że Zalasowski przedstawił z jednej strony *prawa krajowe*, czyli koronne i litewskie, z drugiej wszystkie inne. Te ostatnie omawiał szerzej tam, *gdzie prawa krajowe niedostatecznie podawały pojęcia prawne, jak się wyrażał, pro meliori resolutione huius tituli*²⁰.

Miejsce i rola III Statutu w życiu prawnym Królestwa Polskiego zostały zarysowane precyzyjnie w dziele Teodora Ostrowskiego *Prawo cywilne albo szczególne Narodu Polskiego z statutów i konstytucji koronnych i litewskich zebrane* (t. I–II, Warszawa, wyd. 1 – 1784, wyd. 2 – 1787). Ostrowski odróżniał prawo koronne i litewskie, które nazywał prawami krajowymi lub prawami obojga narodów. Prawo litewskie w Koronie miało – według niego – moc prawa posiłkowego, ponieważ *będąc prawem municypalnym prowincji jednego narodu, w niedostatku koronnego zawsze w sądach naszych miewa swoją powagę*. To sformułowanie na wstępie dzieła uzupełniał Ostrowski stwierdzeniem, że dzieje się tak dlatego, że *w wielu artykułach prawodawstwo koronne nie dorównywa doskonałości litewskiego*²¹. Toteż – jak ustalał badacz twórczości Ostrowskiego – *ustępy poświęcone prawu litewskiemu zajmują pokątną część Prawa cywilnego [...] Narodu Polskiego*²².

5. Zwróćmy z kolei uwagę na wypadki recepcji bezpośredniej. Mianowicie, gdy w 1768 r. w Koronie wprowadzono karę śmierci za umyślne zabójstwo chłopca – o którą dopominał się jeszcze Andrzej Frycz Modrzewski – oparto się na odpowiednim przepisie III Statutu, wyraźnie się na niego powołując. *Gdy nie tylko prawa boskie, ale też ustawy ojczyste narodowe, mianowicie Statut W. X. Lit. w artykule pierwszym w rozdziale dwunastym i konstytucja 1726 r. sub titulo: Mężobójstwo mieć chcą i nakazują*²³ – czytamy we wstępie do nowej ustawy.

¹⁹ I. Malinowska-Kwiatkowska, *Mikołaj Zalasowski, polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960, s. 63 n., 107.

²⁰ R. Hube, *O dawnych pisarzach prawa karnego w Polsce*, [w:] *Pisma*, t. I, Warszawa 1905, s. 128–130.

²¹ Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802), pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956, s. 200, 203–204.

²² *Ibidem*, s. 204.

²³ VL, t. VII, s. 600, (wyd. 1860, s. 280).

W procesie o porwanie króla Stanisława Augusta, w listopadzie 1771 r. oskarżyciel Jan Nepomucen Słomiński powoływał się na *prawa narodowe, konstytucję z r. 1588, a wyraźniej (na) Statut litewski w rozdziale I artykuł 3*, oskarżając podsądnych o zbrodnię obrazy majestatu (*crimen laesae maiestatis*). Podobnie drugi oskarżyciel Antoni Rogalski, powołując konstytucje koronne, stwierdził, że *Statut narodu litewskiego w tych samych okolicznościach zgadza się we wszystkim z prawem koronnym*²⁴. Sąd sejmowy jednak w wyroku powołał się tylko na konstytucję koronną z 1588 r., co przemawiałoby za uznawaniem przez ten sąd prawa litewskiego jako posiłkowego, na które się nie powoływano, gdy istniała norma w prawie koronnym.

W kilkanaście lat potem T. Ostrowski w wypadku *crimen laesae maiestatis* wobec niesprecyzowania kary w prawie koronnym zalecał stosowanie kary przewidzianej przez III Statut litewski²⁵. Zwracając uwagę na sprzeczności przepisów III Statutu z normami Statutów Kazimierza Wielkiego, Ostrowski zauważał: *Różność praw tych w rzeczy tak istotnej arcyszkodliwa i niebezpieczna zastanowić powinna władzę prawodawczą*²⁶. Uwagi tej pisarz nie formułowałby, gdyby nie zachodziło niebezpieczeństwo sprzeczności w judykaturze, na skutek możliwości stosowania przez sądy alternatywnie przestarzałych przepisów prawa koronnego (w tym wypadku Statutów Kazimierza Wielkiego z połowy XIV w.) i późniejszych o przeszło dwa wieki norm Statutu litewskiego z 1588 r.

6. Na pozycję III Statutu w systemie prawa polskiego wskazuje fakt, że po I rozbiórce w Galicji, cesarzowa Maria Teresa patentem z 2 grudnia 1775 r. uznała III Statut jako prawo posiłkowe dla zwyczajowego głównie polskiego prawa spadkowego²⁷.

Rola III Statutu jako równorzędnej ze Statutem Łaskiego (1506 r.) podstawy w stosunkach między panem a poddanym w Polsce znalazła wyraz w literaturze, kiedy Franciszek Zabłocki w wystawionej w 1785 r. komedii *Sarmatyzm*, kazał mówić Regentowi:

*Koronny i litewski Statut nam to powi,
Co chłopu szlachcic, chłop co winien szlachcicowi.*

²⁴ W. Ostróżyński, *Sprawa zamachu na Stanisława Augusta 23 listopada 1771 roku przed sądem sejmowym*, Lwów 1891, s. 91, 133–138.

²⁵ T. Ostrowski, *Prawo cywilne*, t. I, s. 299.

²⁶ O tym J. Makarewicz, *Polskie prawo karne*, s. 16, przyp. 3.

²⁷ J. T. Wawel-Louis, *Początkowe sądownictwo austriackie w Galicji 1772–1784*, Lwów 1897, s. 15.

Analizując praktykę sądów polskich w sprawach karnych w XVII–XVIII w., w kontekście roli w nich III Statutu, Józef Rafacz zwracał uwagę, że *wpływ prawa karnego litewskiego przejawiał się w procesie karnym polskim ziemskim w dwojaki sposób. Pierwszy polegał na stosowaniu przez sędziego [...] przepisu wziętego z prawa litewskiego*. Należały tu: stosowanie kwalifikowanych kar śmierci za morderstwo dokonane na szlachcicu czy odroczenie wykonania wyroku śmierci na ciężarnej kobiecie. Drugi – to przyjęcie przez polską judykaturę instytucji prawa karnego litewskiego, wyrażających nowoczesne rozwiązania, nieznanne prawu polskiemu. Należy tu w szczególności łagodniejsza odpowiedzialność nieletnich do lat 16. Tak więc ujęci na kradzieży nieletni *nawet w wypadku recydywy nie mogli być wydani w ręce kata, a ulegali tylko skarceniu*, podczas gdy rodzice lub opiekunowie winni byli wynagrodzić wyrządzoną szkodę²⁸. Odnosiło się to nie tylko do młodzie szlacheckiej, ale też do *dzieci ludzi prostych lat niedorostłych* (rozd. XIV, art. 11). Również przy zabójstwie nieumyślnym lub z przypadku praktyka polska w XVII w. przyjęła postanowienia III Statutu (rozd. XI, art. 23), który przewidywał zapłatę kary prywatnej (głównoszczyzny), uwalniając sprawcę od kary na gardle czy kary więzienia.

Wpływ litewskiego prawa prywatnego na polskie pozostaje jeszcze niemal w całości do zbadania. O tym że istniał, świadczy fakt, iż tzw. czwarcizna – część spadkowa córek w wysokości 1/4 majątku, niezależnie od liczby ich i synów, pojawiła się już w I Statucie (rozd. IV, art. 7) i była powtarzana w następnych (D. rozdz. V art. 3 i T. rozdz. V, art. 30), gdy w prawie polskim upowszechniła się dopiero w ciągu XVII stulecia.

Najmniejszy musiał być wpływ procesu litewskiego, gdyż polskie prawo ziemskie posiadało – jak wiemy – kodyfikację prawa procesowego, która na ogół spełniała swoje funkcje.

7. W dobie Oświecenia, kiedy na porządku dziennym stała sprawa kodyfikacji prawa wspólnego dla całej Rzeczypospolitej, podstawą jej miał się stać III Statut. Konstytucja 1768 r. poleciła przygotować *projekt korektury prawa najpierw ze Statutu litewskiego, potem z korektury pruskiej, a na ostatek z powszechnego cywilnego rzymskiego lub innych obcych praw wszelkich*²⁹. W osiem lat potem król Stanisław August w orędziu od tronu odczytanym na sejmie walnym 11 września 1776 r., które zainaugurowało prace nad *Zbiorem praw* Andrzeja Zamoyskiego, wymieniając jako największe pomniki prawa Rzeczypospolitej Statut Łaskiego i III Statut litewski,

²⁸ J. Rafacz, *Z wpływów prawa litewskiego na prawo koronne polskie*, [w:] *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu...*, t. I, s. 204–208.

²⁹ VL, t. VII, s. 711 (wyd. 1860, s. 332).

podniósł wagę ostatniego, który *Lew Sapieha kanclerz litewski* [...] *podal potomności do tym sprawiedliwszego szacunku, że szczęśliwie i użytecznie korzystają z niego po dziś dzień obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego, a przez wiele województw koronnych żądany, aby się obrócił dla nich w prawo. Wywód swój król zakończył wyrażając życzenie, abyśmy na ostatek doszli tego szczęścia w Koronie, którym się Litwa szczyli*³⁰.

W dobie Sejmu Czteroletniego, gdy deputacja (Komisja) konstytucyjna uchwaliła w roku 1790 wyznaczenie deputacji do ułożenia kodeksu prawa cywilnego, zobowiązała ją, że *deputacja najprzód Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego do przejrzenia i przyjęcia ogólnie na cały kraj przedsięwzięmie, a gdzie by jakowy w tym Statucie niedostatek nalazła, do dopełnienia tego niedostatku użyje Statutu Łaskiego, zgodnie utrafiając do ułożenia prawa cywilnego*³¹. Prymat III Statutu jako podstawy kodyfikacji dla całej Rzeczypospolitej w tej uchwale nie ulega wątpliwości.

Po uchwaleniu konstytucji 3-go Maja 1791 r. powrócono do myśli o opracowaniu wspólnego dla całej Rzeczypospolitej systemu prawa. Z projektem takim wystąpił 23 czerwca na posiedzeniu Sejmu Hugo Kołłątaj – podkanclerzy i współtwórca świeżo uchwalonej konstytucji majowej. W swoim przemówieniu nie szczędził on pochwał pod adresem III Statutu. *Mówiąc o Statucie litewskim – stwierdzał – mówię o księdze, której bez winnego uwielbienia wspomnieć nie można. Dzieło to [...] czyniąc nieśmiertelną sławę dla Lwa Sapiehy oraz rozumowi ludzkiemu, iż w wieku owym, gdzie światło nauk za czasów jagiellońskich u nas rozkrzewione gasnąć już zaczynało, Statut litewski, osobliwie co do stopniów kary, tak wszędzie jest ułożony, iż może się uważać za najdoskonalszą praw księgę w całej Europie, wyjąwszy niektóre wady od opinii narzucone, wyjąwszy zbyteczną w karach srogość, przywarę wieku onego, który nie miał jeszcze nauczycielem margrabię Beccaria*³². Tak z wysoce pozytywną oceną żywego dziedzictwa czasów Odrodzenia łączył Kołłątaj krytyczne spojrzenie wieku Oświecenia na dawny, niehumanitarny system kar.

Posłowie i senatorowie litewscy jednak nie godzili się na wspólny kodeks. Zażądali oni osobnej litewskiej deputacji prawodawczej, na co Sejm Czteroletni zgodził się. Szło to – sądzić należy – w parze z uchwaleniem 20 października 1791 r. jako prawa konstytucyjnego Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów, które zacieśniając więź Korony i Litwy, zachowywało jednak federacyjny charakter Rzeczypospolitej. To wycofanie z pozycji unitarnych spowodowane było oporem reprezentantów Wielkiego Księstwa. W tej sytuacji zwolennicy ujednoczenia prawa w skali całej Rzeczypospolitej

³⁰ Szerzej o tym E. Borkowska-Bagieńska, *Zbiór praw sądowych Andrzeja Zamoyskiego*, Poznań 1986, s. 52 n.

³¹ S. Borowski, *Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1939, s. 1.

³² *Ibidem*, s. 17–18.

postanowili przyjąć III Statut jako podstawę prac kodyfikacyjnych dla Królestwa Polskiego³³, by tą drogą osiągnąć unifikację prawa w całej Rzeczypospolitej.

Zdaniem Zbigniewa Zdrójkowskiego, przyjęcie litewskiego prawa prywatnego przez Koronę nie napotkałoby na większe trudności. Polskie prawo ziemskie posiadało bowiem w tej dziedzinie nie tylko wielkie luki, ale brakowało mu w ogóle ustawowego uregulowania tak ważnych działów, jak: zobowiązania, spadkobranie ustawowe itp. W rezultacie – stwierdza on – *orzecznictwo w Koronie w dziedzinach nie uregulowanych przez ustawodawstwo polskie, miało tendencję [...] rozstrzygać tego rodzaju sprawy na podstawie prawa litewskiego*. Recepcja prawa karnego III Statutu napotkałaby – sądził ten autor – na większe przeszkody ze względu na łagodniejsze przepisy, a zwłaszcza praktykę prawa polskiego w porównaniu z litewskim. Niemniej w programie kodyfikacji karnej pióra Józefa Szymanowskiego z 1792 r. autor jej postulował, by rozdziały XI–XIV Statutu litewskiego były *dobrze [...] w każdym artykule rozważone i z prawidłami w niniejszym projekcie wyłożonymi, pilnie zniesione*³⁴.

8. Przekonanie o aktualnej nadal jeszcze w XIX w. wartości III Statutu litewskiego w świadomości prawnej elity społecznej i w nauce przetrwało upadek polityczny Rzeczypospolitej. W latach 1813–1814 książę Adam Czartoryski postulując połączenie Księstwa Warszawskiego z tzw. guberniami zachodnimi (Litwą, Białorusią i Ukrainą), proponował cesarzowi Aleksandrowi I zniesienie w Księstwie Warszawskim Kodeksu Napoleona i innych nowo wprowadzonych praw, a zastąpienie ich przez III Statut litewski i dawną polską organizację sądów³⁵, która – jak wiadomo – została recypowana w zasadzie przez prawo litewskie. Jako obowiązujący system prawa, III Statut był przedmiotem zainteresowania i badań na ówczesnym Uniwersytecie Wileńskim. W 1818 r. Rada Uniwersytetu zleciła młodemu J. Daniłowiczowi napisanie rozprawy na temat: *Kodeks Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi*³⁶. Treścią rozprawy było zestawienie Kodeksu Napoleona z III Statutem jako dwóch systemów obowiązującego prawa. Z wywodów autora wynikało, że stanowiły one obiekty porównywalne.

Znajomość III Statutu wyniósł z domu Adam Mickiewicz, którego ojciec – Mikołaj był członkiem palestry (adwokatem) w Nowogródku. Poeta

³³ Z. Zdrójkowski, *Nieznane litewskie prospekty karne Józefa Weysenhoffa z 1792 roku (nowo odnalezione materiały do dziejów kodyfikacji Stanisława Augusta)*, CPH 1958, t. X, z. 1, s. 91–123.

³⁴ *Ibidem*, s. 17–18.

³⁵ H. Grynwaser, *Kodeks Napoleona w Polsce*, [w:] *Pisma*, t. I, Wrocław 1951, s. 68–73.

³⁶ I. Daniłowicz, *Kodeks Napoleona...*, z autografu wyd. A. Kraushar, Warszawa 1905, ss. 177.

połączył ją w czasie swoich studiów uniwersyteckich, kiedy pomagał J. Daniłowiczowi w poszukiwaniach rękopisów, a także egzemplarzy różnych wydań III Statutu³⁷. Mickiewicz pozostawał pod urokiem języka prawniczego III Statutu, którego polski przekład, jeszcze z początku XVII w., bardzo wierny, był pozbawiony – co było w ówczesnym języku prawniczym wyjątkiem – wtrętów łacińskich, oddając precyzyjnie zachodnioruski (staro-białoruski) tekst oryginału. Przekład przyswajał jednocześnie polszczyźnię wiele tegoż oryginału terminów, wśród nich także wyrazy i terminy litewskie³⁸. Jak stwierdzał Mieczysław Jastrun, jeszcze w późnych latach życia A. Mickiewicz mówił o języku III Statutu jako o *najharmonijniejszym i najmniej skażonym ze wszystkich dialektów słowiańskich*³⁹.

Znajomość instytucji i realiów życia prawnego Litwy pod rządami III Statutu znalazły wyraz w *Panu Tadeuszu* – eposie o sporze granicznym, którego obiektem był zamek Horeszków, a bohaterami również prawnicy reprezentujący całą niemal hierarchię sądów lokalnych (sędzia, podkomorzy, asesor, rejent, woźny). Poeta świadomie eksponował swoje prawnicze przywiązania i sentymenty, pisząc w liście do przyjaciela. 19 kwietnia 1834 r.: *W moim nowym dziełku, które drukują, scena toczy się na Litwie, znajdziesz opisy naszego życia domowego, koncepty palestrantów, polowania etc. Pisanie tych rzeczy bawiło mnie niezmiernie, przenosząc mnie w nasze miłe strony rodzinne*⁴⁰. Dzięki geniuszowi Mickiewicza terminologia i słownictwo III Statutu weszły na trwałe do skarbnicy literackiej polszczyzny⁴¹. I to wzbogacenie narodowej kultury zawdzięczamy Statutowi Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 r.

³⁷ S. Breyer, *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa 1955, s. 14 n.

³⁸ M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu litewskiego*, Kielce 1984, s. 191–207.

³⁹ M. Jastrun, *Mickiewicz*, t. I, wyd. 3, Warszawa 1950, s. 9.

⁴⁰ A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, t. XI, wyd. Pini i Reiter, s. 134.

⁴¹ J. Trypućko, *Źródła języka Mickiewicza*, [w:] *Adam Mickiewicz*, Londyn 1958, s. 315–348; H. Turska, *Prowincjonalizmy językowe w „Panu Tadeuszu”*, [w:] *Wybór pism (1945–1962)*, Toruń 1984, s. 23 n.; M. T. Lizisowa, *Prawem sądzić czyli o języku Statutów litewskich w Panu Tadeuszu*, Kraków 1998, s. 164